

EBÛ'L-KÂSİM MAHMÛD ZEMAHŞERÎ VE ESERİ MUKADDİMETÜ'L-EDEB'İN DİDAKTİK DEĞERİ

**Ebû'l-Kâsım Mahmûd Al-Zamahşarî And This Book Which Has
Didactical Value Names Of The Mukaddimetü'l-Edeb**

Dr. Selami SÖNMEZ*

ÖZ

Ebul Kasım Mahmud Zemaşeri (1074-1144) çok değerli bir müfessir ve filologdur. Bu makale onun tefsir ilmindeki kariyerini ve dil ve gramer konulu eseri olan Mukaddimetü'l Edeb'in didaktik değerini anlatmak için yazılmıştır. Onun tefsirinin adı "Kessaf"dır. Kendisine kadar yazılan tefsirlerin en iyisi olduğu kabul edilir. Diğer eseri Mukaddimetü'l Edeb çok önemli bir filolojik, pedagojik, antropolojik ve didaktik değere sahiptir. Zemaşeri Türk kültür hayatında hak ettiği saygıyı görmüş değildir. Bunun temelinde yeterince tanınmamış olması vardır.

Anahtar Sözcükler: Zemaşeri, Tefsir, Müfessir, El-Keşşaf, Mukaddimetü'l-Edeb

ABSTRACT

Ebul Kasım Mahmud Zemaşeri (1074-1144) is a very important commentator of the Koran and a philologist. This article is written for explaining his career on the science of commentary and didactic value of his work on language and grammar called Mukaddimetü'l Edeb. His commentary is called "Kessaf" which is considered to be the best commentary among the other commentaries written by his era. His other work called Mukaddimetü'l Edeb (Introduction to Etiquette) has a great philological, pedagogical, anthropological, and didactical value. In Turkish cultural life, Zemaşeri has not received the respect he deserves. It is because he is not well-known.

Key Words: Al-Zamahsari, Tafsir (Commentary on the Quran), Müfessir (Commentator on the Quran), Al-Kassaf, Introduction to Manners

GİRİŞ

1017 yılında Gazneli Mahmud Hârizm'i zaptedip idaresini komutanlarından Altun Taş'a verdi. Elden ele dolaşan idare 1041 yılından itibaren Kıpçak ve Kanglı boylarından olan komutanların eline geçti. Bölgeye bir süreden beri yerleşmeye başlayan Oğuzların yanı sıra Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesiyle Hârizm'in etnik yapısındaki değişme gittikçe Türklerin lehine yoğunlaşmış ve Selçuklulardan Çağrı Bey'in Hârizm'e

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

girmesinden sonra ülkeyi Selçuklular adına yöneten, Melikşah'ın taş-târı (yakın hizmetkârı) Anûş Tigin ve "Hârizmşah" lakabını taşıyan İkinci bin Koçkar zamanlarında Türkleşme işi tamamlanmış, böylece Hârizm'de Kıpçak, Kanglı, Oğuz lehçeleri karışımı bir Hârizm Türkçesi oluşmuştur.

Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer, 1098 yılında, Kutbeddin Muhammed bin Anûş Tigin'i, eski geleneğe göre, "Hârizmşâh" unvanı ile Hârizm valiliğine tayin edince Türkleşmiş Hârezm'in en parlak devri başlamış oldu. Onun oğlu Atsız devrinde (1127-1156) yarı müstakil bir devlet haline gelen Hârizm, Sultan Sencer'in ölümünden (1157) İl Arslan (1156-1172) ve Tökiş (1172-1200) zamanlarında güçlenip gelişmiş ve Alâaddin Muhammed (1200-1220) devrinde imparatorluk olmuş iken Moğol istilası ile yıkılmıştır.

Böyle bir tarihi oluşuma sahip Harezmi Bölgesinin kısaca Coğrafi ve Kültürel yapı ve birikiminden söz etmek gerekirse; "Türk fikir ve kültür hayatında Harizm bölgesinin çok özel bir yeri vardır. İslâmiyetten önceki dönemlerde de bu bölge din ve kültür merkezi olarak bilinir. Birçok kavim ve ulusa merkezlik yapan Harizm, Gazneli Sultan Mahmud'un istilasından sonra bir Türk yurdu, bir bilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Coğrafi bakımından Ceyhun nehrinin aşağı kısmındaki geniş alanları içine alır. Harizm'in bir Türk yurdu olmasından sonra, burada büyük bir bilim, sanat ve kültür gelişmesi olmuştur. Bölgenin bütünüyle Türkleşmesinden sonra ise, mevcut kültür ve medeniyet devam etmiş, hatta yeni yeni kurumlar meydana gelmiştir. O dönemin Harizm bölgesindeki bütün şehirlerde yüksek seviyeli medreselerin bulunduğu ve bu medreselerde değerli bilim adamları tarafından muntazam bir şekilde dersler verildiği bilinmektedir. Harizm medreselerinde büyük din adamları ve bilginler yetişmiştir."¹

Ayrıca; Harizm'de felsefe, sanat ve bilimsel faaliyetler yanında Kelam da gelişmiştir. Birçok kültür merkezindeki tek yanlı gelişmenin aksine burada, çok yönlü bir fikri faaliyet göze çarpar. Özellikle "akılcı" felsefeden mühlhem olarak ortaya çıkan "Mutezile" mezhebi, XI. Yüzyıldan itibaren büyük bir gelişme ve yayılma alanı bulmuş, her türlü dini taassup ve ifrata karşı akıl ve akıl ilkelerini savunmuştur. Ayrıca diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Harzemşahlar devletinde çok iyi bir eğitim gören ve yetişmiş olan hükümdarlar, devlet adamları ve şehzâdeler, ilme, sanata ilgi duyuyorlar; âlimlere, sanatkârlara saygı ve itibar gösteriyorlardı. Böylece Hârizm şehirleri ilmin, her dalının okutulduğu medreseleri ve yetiştirdiği âlimleriyle ortaçağ İslâm ilim dünyasında, haklı olarak, çok parlak bir isim yapmıştır. Herkes tarafından sahalalarında birer otorite kabul edilen tabî ilimler âlimi Birûnî (973-1048), Zahir-i Harzemşahiye

¹ Hüseyin Akyüz, *Türk Eğitimcileri I*, M.E.B. Yayınları 3434, İst. 2001, s.123.

adlı tıp kitabının sahibi hekim İsmail Cürcani (öl. 1137) ile tefsîr ve lügat âlimi Zemaşerî (1074-1144) Hârizm’li âlimlerin en meşhurlarındandır.²

“XI. yüzyıldan itibaren Harizm bölgesinde görülen bilim, sanat, din ve felsefe çalışmalarında dil olarak Arapça, Farsça ve Türkçe kullanılmıştır. Özellikle Harizm Türkçesi adını taşıyan yeni bir Türk lehçesi ortaya çıkmıştır. Bu olayı M. Fuad Köprülü şöyle anlatıyor: “Coğrafi mevkii icaplarından olarak, eskiden beri bozkırlardaki göçebe kavimlerle iktisadi münasebetlerde bulunan Harizm sâhâsı ‘etnolojik’ teşkilatı itibarıyla de bu coğrafi vaziyetin te’sirinden kurtulamazdı. İşte bu ‘bozkırlarda’ tamamiyle Türk unsurunun yavaş yavaş kuvvetlenmeye başladığını görüyoruz. İslâm medeniyetinin temsil edici baskısı altında, İslâmiyeti kabul ederek Müslüman ülkelere gelen kuvvetli Türk kitleleri, bilhassa ‘Selçuklu İmparatorluğu’ zamanında, Harizm’in İran asıllı simasını Türkleştirmek hususunda çok büyük bir gayret gösterdiler. ... Selçuklu hâkimiyeti devrinde kuvvetlenen ‘Türkleşme’ işi yine bir Türk sülalesi olan ‘Harzemşahlar’ın yardımı ile çabucak ilerlemiştir.”³ “Çeşitli Türk gruplarının göçleri ve bu arada merkezi yönetimin Türklerden oluşması Türkçeye özel bir statü kazandırmış, Arapça ve Farsça kadar olmasa bile Türk dili de kullanılmıştır. Bu bölgede kullanılan Türkçeye, Harizm lehçesi veya Harizm Türkçesi adı verilmiştir.”⁴

Kısaca; Arkeolojik buluntular ve tarihi kaynaklardaki bilgilerden eski çağlarda bir kültür ve medeniyet ülkesi olduğunu öğrendiğimiz Hârizm, bu geleneğini İslâm Türk devrinde de devam ettirmeyi başarmış ve belki de en parlak devrini yaşamıştır. Bu gelişmeye, ülkenin, güney ile kuzey, doğu ile batı komşuları arasında yapılan ticaret yolu üzerinde bulunmasının da büyük ölçüde yardımcı olduğu söylenebilir.

HAYATI VE ESERLERİ

a) Hayatı

Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. ‘Omar b. Muhammed b. Ahmed ez-Zamaşşari el-Hârizmi, 27 Recep 467 (= 8 Mart 1075) Çarşamba günü Hârizm ilçelerinden Zamaşşar’da doğdu. Rivâyete göre çocukluğunda uğradığı bir kazâ yüzünden ayağının biri dizinden kesilmiş ve ağaçtan takma bir ayakla yürümek zorunda kalmıştır. Bir mahalle imamı olan babası onun terzi olmasını uygun görmüşse de, o okumak istemiş, babası da onu Hârizm’e getirip bir medreseye

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İst. 1983, s.374.

³ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986, s.200-201; Ali Özek, *Zemaşşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, Ensar Nesriyat, İst.2006, s.17-24.

⁴ Hüseyin Akyüz, a.g.e. s.124.

teslim etmiştir. Çok kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş olan Zemahşeri, önce, Hârizm âlimlerinden Şeyh Ebû 'Ali ed-Darir el-Edib'den edebî bilgileri, İmâm Rükneddin Mahmûd el-Uşûli ve İmâm Manşûr'dan ilm-i usûl ve Şeyh Sedid el-Hayyati'den fıkıh öğrendi. Birkaç defa Bağdad'a gitti ve orada edebi ilimler okutan 'Ali b. Muzaffer en-Nişâbûrî ve Ebü Nasr İsfahânî'nin derslerini dinledi. Ayrıca Ebû Sa'id Şankâni ve Şeyhulislâm Ebu Nasr el-Cevâliki'nin meclislerine devam etti.

“Sonra Mekke'ye gidip orada 5 yıl kadar kaldı. Bundan dolayı Cârullah (= Tanrı'nın komşusu) lakabı ile anıldı. Ayrıca eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı da Fahr-i Hârizm (=Hârizm'in övüncesi) lakabı ile de anıldı.

Daha sonra yurdu olan Hârizm'e döndü. Devrin hükümdarı Atsız'dan iltifat gördü ve yazdığı Mukaddimetü'l-edebe adlı eserini ona ithaf etti. Arefe gecesini 538 (= 14 Haziran 1144)'de Ürgenç'de öldü.”⁵

Bazı kaynaklarda ise Zemahşeri'nin son bir seyâhetinde bir ayağı soğuktan donarak kesildikten bir süre sonra avdet ettiği vatanı Harezmi'de, Cürcaniyye kasabasında (9 Zilhicce 538) 14 Haziran 1134 yılında arafe gecesini vefat ettiği⁶ kaydedilmektedir.

b) Eserleri

“Çok kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş, özellikle dini bilimlerde çok kısa bir zamanda büyük bir üne kavuşmuştur. Onun tarafından yazılan “El-Keşşaf” isimli tefsir kitabı, yalnızca Harizm'de değil, diğer yerlerde de sıkça başvurulan kaynak eserlerden biri olmuştur. Bu büyük eseri arap dilinde yazan Zemahşeri,” “üslûbunun harikulade kıymeti dolayısıyla arap edebiyatına, bu edebiyatın ulu eserlerinden birini kazandırmıştır”⁷

İtikadda Mu'tezili ve amelîyatta Hanefî mezhebinden olan Zemahşeri, îrab, lügat, iştikak, maânî, beyân, tefsir vs. gibi dil ve din ilimlerinde en büyük üstâd olarak kabul edilir. Belli başlı eserleri arasında;

1. El-Keşşaf'an Hakâ'iki t-tenzil (Kur'an'ın tefsiri. 1134'de bitirdi. Keşşaf, Kur'an'ın mahluk olduğunu savunan Mu'tezilî itikadına rağmen Sünnîler

⁵ Nuri Yüce, Mukaddimetü'l-edebe, neşr. Nuri Yüce, AKDİTY, TDK Yayınları 535,Ank. 1988 s.6; Ali Özek, a.g.e., s.17-24.

⁶ Nihad Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I., M.E.B. Basımevi, İst. 1987, s.262.

⁷ Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983, s.76. Hüseyin Akyüz, a.g.e. s.125.

arasında da çok okunur. Kur'an'ın icâzını az ve öz en vecîz ifadelerle açıklayan bu tefsir çok meşhur olmuş ve üzerine çeşitli haşiyeler yazılmıştır).

2. Kitâbü'l-Mufasssal (1119-1121'de yazdı. Arap dili Gramerine ait, klasik bir eserdir).

3. El-Müfred ve'l-mü'ellev fi'n-nahv (Cümle bilgisine ait).

4. Mukaddimetü'l-edeb (Arapça öğrenmek için pratik bir sözlük olup Hârizmşah Atsız'a ithaf edilmiştir).

5. Esâsü'l-belâğa (Arapça'nın klâsik kelimelerini mecazi sanat ve lafızları ile ilgilidir).

6. Kitâbu'l-fâik (Garibü'l-Hadis ilmine ait bir eserdir).

7. Kitâbu'l-emkine ve'l-cibal ve'l-miyah (Coğrafya sözlüğüdür).

8. Makâmât (Edebî konuşmalar).

9. el-Müstekşâ fi'l-emsâl (Eski arap atasözlerine aittir).

10. Etfâku'z-zeheb (Vecizeler).

11. Şamimü'l-'Arabiyye (Arapça cümle bilgisine aittir).

12. Müteşâbihetü'l-esmâ' (Hadis ilmindeki benzer kelimeler ile ilgili bir eserdir).

13. Muhtasarü'l-muvafaka beyne'l-beyt ve's-şahâbe. (Hadisle ilgilidir).

14. Nevabüğü'l-Kelim.

15. Divan (şiiirlerinin toplandığı kitabıdır)⁸ sayılabilir.

Bu büyük Türk bilgini, 63 eser yazmıştır.⁹ Yazdığı bu eserlerin kültür ve düşünce hayatımızdaki yerini ve önemini yakından görme fırsatını bulmuştur. Ayrıca bu çalışmalarda gösterdiği başarının hazzını da yaşamıştır. Netekim bir gün Ebi Kubey's Dağına çıkarak Arap Kabilelerine hitaben: "babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin"¹⁰ diyebilmiştir. Bu sözler, kendimi beğenmişlik, bencillik ve büyüklük kompleksi ile açıklanamaz. Aksine bu ifadeler, haklı bir gururun ifadesi sayılmalıdır.¹¹

Zemahşeri'nin bizi en fazla ilgilendiren eserleri hiç şüphe yoktur ki, El-Keşşaf ile Mukaddimetü'l-Edeb isimli eserleridir. Çünkü birinci eserde "mütezeile" mezhebiyle ilgili görüşleri, ikinci eserde ise, Türklük ile ilgili bilgileri bulmak mümkündür.¹²

⁸ Nuri Yüce, *Zemahşeri*, İslam Ansiklopedisi, C.13. İst. 1985, s.509-514.

⁹ Ali Özek, a.g.e. s.57-65.

¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II.Cilt Bilmen yayınevi, İst.1947, s.464.

¹¹ Hüseyin Akyüz, a.g.e. s.132-133.

¹² Hüseyin Akyüz, a.g.e. s.125.

I. KİŞİLİĞİ VE DÜŞÜNCESİ

I.I. İtikadi Kişiliği

X. ile XV. Yüzyıllarda ferdin itikadi kimliği onun statüsünün belirlenmesinde bilimsel kimliğinin önüne geçmiştir. Özellikle Doğu bilim dünyasında bazı çevreler ferdin itikadi yapısının bütün yaptıklarının kriteri kabul etmek eğilimindedirler.

Hemen Konuya girmek gerekirse; “Mekke”de uzun müddet “mücâvir” kaldığı için “Cûrullâh” lâkabıyla da meşhur olan “Zemahşeri” (1074-1134) Hârizm’de yetişen tanınmış mu’tezile ricâlındendir.¹³ Son dönem din alimlerimizin en büyüklerinden birisi belki de birincisi olan Ömer Nasuhi Bilmen bile Zemahşeri’nin fıkıh bakımından Hanefi mezhebine bağlı “abid” ve “zahid” bir kişi olduğunu ubelirterek, itikaden ise “mütezele”ye eğilimli olmasını “teessüf” edilecek bir vaziyet olarak tarif eder. Ona göre Zemahşeri, mütezile itikadıyla iftihar ederdi. Ayrıca o, “rüyetullahı münkir” idi.¹⁴ Tasavvufi görüş ve terbiyeye uzak olduğundan, sufilere ve velilere ağır bir dile hücum etmekte herhangi bir sakınca görmezdi.¹⁵

Zemahşeri mütezile inancına bağlı olmakla birlikte, bütünüyle “münkir” (inkârcı) değildi. Onun “hayır” ve “şer” kavramlarına verdiği anlam, ehli sünnete yakındır. Ona gelinceye kadar birçok müfessir, hayır ve şer olarak gördükleri insan davranışlarını herhangi bir ayırım yapmaksızın “fitri”, ya da “edinilmiş” bir davranış biçimi olarak tanımlanmışlardır. Fakat Zemahşeri bu konuda çok farklı bir bakış açısı kullanılmıştır. Ona göre “amel ile itimal arasında nasıl bir fark var ise kish ile iktisab arasında da öyle bir fark vardır. Amel işlemek, itimal tekellüf ile işlemektir. Kish; kazanma, iktisab tekellüf ile kazanmak demektir. Bu farka göre insan hayrı fitratıyla işler, şerri fitratıyla işlemez, tekellüf ile işler. Hayra bittabi meyl eder, şerre kürenin ile meyl eder; terbiyenin, muhitin insan üzerinde pek çok tesiri vardır.”¹⁶

Bu tespit onun itikadi telakkisinde modern pedagojiye en çok yaklaştığı noktalardan birini teşkil etmektedir. Nitekim Zemahşeri’nin bu yorumu, İslâm’daki “her doğan çocuk İslâm fitratı üzerine doğar, onun şu ya da bu

¹³ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İst. 1981, s.202.

¹⁴ Ehli Sünnet inancına göre, bu dünyada Allah’ı görmek mümkün (rüyeti bâri) değilse de, ahrette görmek mümkündür. Fakat bu durum, mütezile inancına göre hiçbir surette mümkün değildir. Fikre “Rü’yetullahı münkir” denilmiştir. Bk. Ö.Nasuhi. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, bilmen Yay.Ank.1974.s467-468.

¹⁵ Bilmen, a.g.e., s.467; Ali Özek, A.g.e. s.46.

¹⁶ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, Umran Yayınları, Ankara, 1981, s.340-341; Hüseyin Akyüz, a.g.e., s.131.

şekildeki davranışa yönelmesi aldığı eğitimin eseridir” anlayışının değişik ifadesinden başka bir şey değildir. Bu görüş aynı zamanda pozitivist bir yaklaşımı da ihtiva etmektedir. Zemaşerî’yi Farabî yoluyla gelen düşünceler de etkilemiş olabilir.

Çünkü Farabî’nin metafizik determinizminde, varlıkların Tanrı’dan pay almaları nisbetinde mükemmellik kazanabilecekleri ve bütün varlıkların “rücü” çabası gösterdikleri ifade edilmektedir. Zemaşerî, İslâmın fitri saflık görüşüyle, akılcı felsefenin Tanrıdan pay kapma anlayışını, hayır ve şer kavramlarının izahında birleştirerek, hatta sentezleyerek kullanıyor ve yeni yorum biçimi geliştiriyor.¹⁷

Zemaşerî’nin bu çeşit görüş ve tavırları dikkate alınırsa, onun tam anlamıyla bir pozitivist, hatta empirist olduğu söylenebilir.

“Çünkü ona göre görme olayının meydana gelebilmesi için, varlığın (cismin) bir yerde bulunması şarttır. Cismin bir yerde bulunması demek onun varlığının cisim olması demektir. Halbuki, Tanrı, cisim ya da cismani olmaktan “münezzeh”tir. Bu bakımdan Tanrı’yı görmek mümkün olamaz. Zemaşerî’nin bu görüşleri onu pozitivist felsefeye, özellikle de Farabî’nin “kıyam” görüşüne yaklaştırıyor, hatta aynileştiriyor. Fakat Farabî filozof, Zemaşerî ise müfessirdir.”¹⁸

Bir müfessirin bir filozof kalite ve derinliğinde bir felsefi tutum sergilemesi çok anlamlı ve kendisi için bir takdir vesilesidir. Fakat onun bu tutumu fikir ve düşüncelerinin daha geniş kitlelere ulaşması noktasında bir handikap teşkil ettiğini üzülererek belirtmek lazımdır.

Sonuç olarak; Zemaşerî’nin İslâm itikadıyla ilgili bu ve buna benzer yorumları kendi döneminde ve daha sonraki yıllarda bir hayli etkili olmuştur. Fakat mutezilenin iki ayrı gruba ayrılmasından sonra etkisini önemli ölçüde yetirmiş, bazı şia anlayışlarıyla birleşmiştir. Fakat bugün bile onun fikir tarihi bakımdan büyük bir değere sahip olduğu inkâr edilemez. İslâm inanç sistemi ve itikadı üzerine yapılan tarihi ve kavramsal incelemelerde Zemaşerî’yi hissetmemek mümkün değildir.¹⁹ Hâlâ bu alanda önemli ve etkili bir kaynak olma özelliğini sürdürmektedir.

¹⁷ Hüseyin Akyüz, a.g.e., s.131.

¹⁸ Hüseyin Akyüz, a.g.e., s.130.

¹⁹ Ali Aslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*. DİB Yayınları, Ank.-1964, s.235-239; Ali Özek, a.g.e. s.45-48.

1.2. BİLİMSSEL KİŞİLİĞİ

Zemaşeri dünya bilim kamuoyu tarafından müfessir olarak tanınır. O her şeyden evvel bir İslâmî ilimler alimidir.

Ebul Kasım Mahmud Zemaşeri'nin tefsir, hadis, fıkıh gibi İslâmî bilimlerde çok önemli çalışmalarının olduğu bilinmektedir. Özellikle El-Keşşaf isimli eseriyle bütün İslâm aleminde haklı bir şöhret kazanmıştır. Keşşaf bir Kur'an tefsiridir. Otoritelerin kanaati odur ki; benzerlerinin en iyilerinden biri belki de birincisidir.²⁰

İslâmî bilimler arasında araştırmacı açısından en köklü, sağlam ve geniş bir bilimsel altyapı gerektiren bilim dalı tefsirdir. İslami bilimler metodolojisinde müfessirin mücehhez bulunmasının şart sayıldığı bilimler şunlardır: Bunlar (Müfessirlik için vacibe olan 15 bilim diye meşhurdur.)

1. Lugat	2. Sarf	3. Nahiv	4. İştikak (Etimoloji)
5. Meanî	6. Beyan	7. Kelam	8. Bed'i Kıraat
9. Hadis	10. Fıkıh	11. Usul-i Fıkıh	12. Esbab-ı Nüzül
13. Nasih	14. Mensuh	15. Mevhibe	(Allah vergisi bir üst hissiyat)

Yukarıdaki bilimlerin yanında müfessirlerin;

1. Ahlak
2. Ruhiyat
3. İctimaiyat
4. Tekvin (ontoloji)
5. Heyet (Fizik)
6. Siyer (Peygamber Hayatları)
7. Tarih
 - a. Tarih-i Eryan (Dinler Tarihi)
 - b. Tarihi Akvam (Toplumlar Tarihi)

gibi bilim dallarına hakim bulunmaları da zaruridir.

Kur'an-ı Kerim'in tefsiri fenlere de hakim olmayı gerektirmekte, Arap dili ve unsurlarını bilmek yetmemektedir. Bu ihtiyaç; dirayet yolu ile tefsirler yazmayı zaruri kılmıştır; "Zemaşeri'nin meşhur tefsiri bunun en belig bir

²⁰ Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, C.II, s.464-471.

numunesidir.” Kuran-ı Kerim’in latif nüktelerini ifadede de işaretlerini açıklamada son derece muvaffak olmuştur.²¹

Kısaca; Arapça merkezli olmak üzere komşu dilleri ve hatta mahalli dilleri ve aşiret kültürlerini de kapsayan bir güçlü dil formasyonuna, ayrıca çok sağlam bir sosyal Antropolojik bilim temeline sahip olmaksızın bir tefsir telif etmeye girişmek büyük ihtimalle boşa gitmeye aday bir gayretten ibarettir. Bu münasebetle Zemahşeri’nin Keşşaf adlı tefsirinin kalitesinden çıkarıyoruz ki; O çok derin ve geniş bir bilimsel altyapıya sahip bir müfessirdir. Onun muasırları arasındaki, eseri “Keşşaf”ın da benzerlerinden farkı buradan kaynaklanmaktadır.

Etkisi çok sayıdaki öğrencisi ve geniş dinleyici kitleleriyle²² asırlarca sürmüştür.

1.2.1. Felsefesi

Bir ferдин yaşama sebebini yani hayatının özünü onun felsefesinde aramak lazımdır. Zemahşeri onca faaliyet saha ve sektörü dururken niçin ilmi çalışmaya yönelmiş, niçin onca ilmi branş arasında tefsirciliği tercih etmiştir? Bu sorunun cevabı Zemahşeri’nin Ontolojik, epistemolojik, axiolojik yani varlık bilgi ve değerler felsefesine ilişkin tercihlerinde gizlidir.

Niçin İlim?

Zemahşeri’yi imam olan babasının terzi olması yolundaki taleplerine rağmen öğrenmeye, bilgiye, ilme yönelten faktörler; naklin uyarısı, aklın aydınlatması ve onaylamasıdır. Nakilden kasıt;

- İlim öğrenmek kadın erkek her Müslüman’a farzdır.
- İlim mü’minin yitik malıdır nerede bulursa almalıdır.
- İlim Çin’de de olsa gidip alınız.
- Alimler peygamberlerin varisleridir.
- Alimin mürekkebi şehidin kanından evladır.
- Alimin uykusu abidin ibadetinden hayırlıdır.
- Bir saat ilim tahsil etmek 40 yıl ibadetten hayırlıdır.

- Peygamber efendiniz buyurdu ki: “İlim, cehaletten kararın kalpleri aydınlatır. Karanlık sebebiyle görmeyen gözlere kandil olur. Helal ve haram, ilim sayesinde birbirinden ayırt edilir. İlim çalışanlara yol gösterir. Amel, ilimden sonra gelir. Bahtiyar kimseler ilimden ilham alır. Bahtsızlarda ondan mahrum olurlar.”

²¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, C.II., s.466.

²² Ali Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.52-54.

- “İlim öğrenin. Çünkü ilim, Allaha olan saygınızı artırır. Araştırma yapmak cihaddır. Bilmeyenlere öğretmek sadakadır. Cennet ehlinin gideceği yolda kandil, yalnızlıkta dozt, gurbette arkadaş, tenhalarda yoldaş, sevinçli ve kederli günlerde yol gösterici, düşmana karşı silah ve dostlar indinde de bir meziyettir. Allah milletleri ilimle yükseltir ve onları, iyilikte, güzel şeylerde önder yapar. Diğer milletler, ilim sahibi olan milletlerin izinden yürürler. Onların hareketlerini taklid ederler, görüşlerine müracaat ederler.”²³

- Bana bir harf öğretenin kölesi olurum...vb gibi ayet, hadis ve vecizelerdir. Bunların bilhassa o dönemde fertleri ilmi çalışma sahasına yönlendirmede yüksek bir motivasyon değeri taşıdığı muhakkaktır. Zemahşeri'nin bu dini tandanslı tavsiye, tenbih, uyarı ve emirlerden etkilenmemesi mümkün değildir.

Bir de “Dünyayı isteyen ilme, ahireti isteyen ilme, hem dünyayı hem ahireti isteyen yine ilme sarılsın” hadisiyle aklının aynı gerçekte buluşması Zemahşerinin ilim sahasına intisabında önemli rol oynamış olması düşünülebilir.

“Niçin tefsir” sorusuna gelince!

“Bir ilmin bir sınıatın şerefi, ehemmiyeti Onun mevzuunun şerefi ile, gayesinin ehemmiyeti ile, kendisine olan ihtiyacın derecesi ile mütenasibtir.”²⁴ Öyleyse tefsirin bu tespit ile alakalı durumu nedir? İslam dinine intisap etmiş sade bir müslüman için;

- En mukaddes söz; Allah'ın sözüdür.
- Nerede toplanmıştır, Kur'an-ı Kerim'de.
- Muhatap kimdir; Kuran-ı Kerimin insanlık.
- Amacı nedir? İnsan terbiyesi.
- Niçin buna ihtiyaç vardır; insanlığın geleceği insanın terbiye edilmesine bağlıdır.
- İhtiyacın şiddeti nedir; bunu özellikle insanlığın geldiği bugünkü halinden çıkarmak mümkündür.

Öyleyse bu yolda gayret göstermek en makul ve muazzez lanıdır. Tefsir de Kur'an'ın son derece detaylı ve ilmi derinliğe sahip izah ve açıklaması olduğuna göre bundan daha saygın ve feyizli bir meşguliyet olamaz: İşte Zemahşeri'nin müfessir oluşunun espirisi bu anlayışta gizlidir.

²³ Türkiye Gözetesi, İslam Alimleri Ansiklopedisi, c.V., İhlas Matbaacılık., Est., tarihsiz., s.171.

²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, No:39 Ank. 1955, s.105.

1.2.2. Amacı

Zemahşeri'nin bir müfessir olarak amacı yukarıda özetlenen felsefesinde mevcuttur. Bu amaç “hem dünya hem ahiret saadeti”ne ulaşma, tefsir yoluyla insanlığa hizmet ederek, yaratan'ın rızasına kavuşma şeklinde özetlenebilir.

Oysa Zemahşeri'nin tefsirciliği kadar önemli sayılabilecek bir diğer yönü de “dilciliği”dir.

Bu büyük din âlimi, Kâşgarlı Mahmud'un aksine olarak, Arapça bilmeyenlere, bu arada Türklere ve İranlılara Arapça öğretmek maksadıyla Mukaddimetü'l-edeb isimli bir dil ve lûgat kitabı yazmıştır. Bu eserin Arapça satırları arasında Türkçe ve Farsça tercümeleleri vardır. Zemahşeri dil çalışmalarının üç amacı vardır. 1.Dini gaye 2. İlmi gaye 3. Pratik gaye.²⁵

Zemahşeri; Arab dilinin diğer dillerden üstün olduğuna inanmakla berâber, “Mukaddimetü'l-edeb”in Arapça metnini yalnız “Farsça'ya değil o devirde Hârizm'de halk dili olan “Harizm” lehçesine ve “Hârizm Türkçesi”ne de tercüme etmiştir. Hârizmşâhlardan “Atsız” henüz “Sultan Sencer”e tâbi olduğu bir sırada –yâni 532 sonlarından evvel- yazılıp ona ithaf edilen bu eseri bizzat birkaç dile tercümesiyle berâber yazdığı, müellifin ifâdesinden anlaşılmaktadır.

Mukaddimedü'l-edeb'in nüshalarının çoğunda Arapça olan metnin satır altlarında ki tercümele bulunmakta, Bu tercümele arasında;

1. Türkçe (Harizm Türkçesi)
2. Farsça
3. Harizmce
4. Moğolca
5. Çağatayca
6. Osmanlıca
7. Altınordu
8. Mısır – Kıpçak
9. Eski Anadolu Türkmen Lehçesi²⁶ne ait olan nüshalar mevcuttur.

Bu satır altı tercümelerin çokluğu eserin amacının büyük ölçüde ne olduğunu açıklamaktadır. O da daha geniş kitlelere ulaşabilme arzusudur. Fakat tercümelerin hangisinin müellife ait olduğu bilinmemektedir.²⁷

Bilinen bir gerçek vardır ki; “Zemahşerî, eseri Arapça öğrenmek isteyen Atsız b. Muhammed'e ithaf ettiğine göre satır altı tercümelerinin de onun ana dili

²⁵ Ali Özek, a.g.e. s.77.

²⁶ M. Fuad Köprülü, a.g.e., s.203.

²⁷ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDV, İslam Ansiklopedisi, C.3 İst. 2006, s.120.

olan Türkçe ile vermiş olmalıdır. Nitekim eserin en eski nüshaları Arapça metnin Türkçe veya Türkçe ağırlıklı tercümelerini içermektedir. Bu durum, Türkçe satır altı tercümelerin bizzat müellif tarafından yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Zemahşeri önsözünde Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini kaydetmektedir. Burada "bütün diller" ifadesiyle o devirde ilim dili olan Arapça yanında Hârizm bölgesinde bilinen Türkçe, Farsça ve Hârizmce'yi de kastetmiş olmalıdır. Bütün bunlar dikkate alındığında Zemahşeri, eğer Mukaddimetü'l-edebe'ye Arapça'nın dışında bir dille satır altı tercüme yazmışsa bunun öncelikle Hârizm Türkçesi ile olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ancak o zamanlarda Hârizm bölgesinde yaygın bir dil olan Farsça ile de tercüme vermiş olması muhtemeldir.²⁸ Çünkü amaç sadece Türkler değil o coğrafyada yaşayan bütün insanlara hizmetin ulaşmasıdır.

1.2.3. Tefsircilik ve Dilcilikteki Sanatı

Zemahşeri'nin son derece verimli (velûd) bir bilim hayatı olmuştur. Onun tefsir, hadis, fıkıh, dil ve edebiyat sahalalarında çok mükemmel eserler verdiğini biliyoruz.

Vücûda getirdiği El-Keşşâf adlı muhteşem tefsiriyle bütün İslâm dünyasının gönlünü kazanmıştır. Zemahşeri, bir Türk âlimi olduğu halde Arapça'yı en üstün arap edibleri seviyesinde biliyor; Kur'ân-ı Kerim'deki söyleyiş yücelik ve inceliklerini; bu ilâhi kelâm'ın nüktelerini hattâ kendi devrine kadar yaşamış ve eser vermiş diğer İslâm bilginlerinden daha derin bir vukufu idrâk etmiş bulunuyordu.

Onun en önemli eseri sayılan "El Keşşaf" isimli tefsir kitabı, İslâmî bilimler için temel kaynaklardan birisidir. Ünlü çağdaş tefsircilerimizden Ömer Nasuhi Bilmen (1884-1971), Zemahşerî ve eseri hakkında şöyle diyor: "Zemahşerî tefsir sahasında büyük bir inkılâp vücûda getirmiş, lâyemut bir şöhret kazanmıştır. Evvelce müfessirlerin hemen kısm-ı azamı yalnız rivayet tarîkını takip ediyor. Âyetlerin ma'nâlarını temhide, mebânisini teşyide, hükümlerini tenbihe çalışıyorlardı. Dirayet tarîkına ikinci derecede ehemmiyet veriyor, veya bu ciheti bilküllüyle ihmal ediyorlardı. Zemahşeri ise tefsirinde başka gayeler de ta'kib etmiş, Kur'ân'ın bir mucize-i belâgat olduğunu isbâta çalışmıştır. ... İşte bu hususlardan dolayıdırki, Zemahşerî'nin tefsiri, kendi zamanına kadar misli yazılmamış, yeni bir tarzda vücûda getirilmiş, Ebû's Suud merhumunun da dediği vechile: bu tefsir çehri-i icazın incilâsı için parlak bir ayine olmuştur.²⁹ Ünlü müfessir ve filozof Fahrüddin Razi (1149-1209) de aynı kanaati paylaşarak,

²⁸ Nuri Yüce, a.g.e, s.121.

²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s.466-467.

Kur'anı Kerim'deki nükte ve sanatları en iyi anlayan kişinin Zemahşeri olduğunu vurguluyor. Bu sebeple onun eseri, tefsir te'lifinde bir inkılâp sayılacak üstünlükte idi. Bir misal olarak Zemahşeri, Cenâb-ı Allâh'ın: Arş üzerinde hâzır ve müşâhid olmadığı hususunda Kur'an-ı Kerim'deki nükteyi idrâk ederek şu fikri ileri sürüyordu: "Çünkü Allah orada câlis ve müşâhid olsaydı etrâfında bulunan melekler onun ilâhi varlığını yakından görecektlerdi. O halde, Allah'a imanları, onu görmeden iman etmenin yüceliğinde olmayacaktı. Çünkü gözle görülebilen bir varlığa iman övülmeğe layık bir iman değildir. Güneşin parlak olduğunu söyleyen bir kimseyi övmeğe sebep yoktur. Meleklerin Allâh'a imanları, onu görmeden iman etmenin derin hikmetiyle yücedir"³⁰

Zemahşeri'nin tefsirinin üstünlüğüne dair Fahreddin Râzi yukarıdaki ince izah ve derin nükte üzerine; "Allah Tealâ Keşşaf sahibine rahmet etsin, tek bu nükte bile kendisine fakrû şeref için kafi gelirdi"³¹ demiştir.

Tefsir tarihinde; "Zemahşeri'nin zuhuruna kadar yazılan tefsirlerin bir çoğu ilm-i belagat meselelerinden arî bulunmuştur. O bu ilmi kullanarak ayetlerin belagat ve fesahatini tettebbu ederek izhara çalışmıştır. Bunun içindirki, tefsiri büyük bir imtiyaza mazhardır. Yazık ki kendisinin mu'tezileden olması, tefsirinin kadrini tenzil etmiştir."³²

Zemahşeri'nin tefsirciliği hakkında nihai bir değerlendirme şöyle yapılabilir. "El-Keşşaf, gerek tefsir ilmine getirdiği yeni görüşlerle gerek Arap diliyle te'lifinde kullanılan çok üstün, belîğ ve âhenkli lisanla haklı bir takdir ve şöhret kazanarak, İslâm'ın klâsik kitapları arasına katılmış ve üslûbunun görülmemiş derecede edebî kıymeti dolayısıyla Arap edebiyâtının şâheserlerinden biri sayılmıştır."³³

Zemahşeri'nin dil sahasındaki yeterliliğine ve üstünlüğüne gelince; Araplara Türkçe öğretmek niyetiyle Divan-ı Lugatı't-Türk adlı eserini yazan Kaşgarlı Mahmud'un aksine, Arapça bilmeyenlere Arapçayı öğretmek, aynı zamanda Araplara da Arapçanın gramatik inceliklerini ve edebi sanatlarını tanıtmak üzere Mukaddimetü'l-Edeb adlı dil ve lûgat hitabını yazan Zemahşeri'nin bize göre dîlciliği tefsirciliğinin önüne geçmiştir. Zaten metodolojik olarak bir tefsircinin çok güçlü bir dil, Tarih Felsefe (ontoloji) ve Fen Bilimleri formasyonuna sahip olması zaruri bulunmaktadır. Tefsircinin başarısı büyük ölçüde bu bilim dallarına hakimiyeti ile yorum, tahmin ve sentez kabiliyetine bağlıdır.

³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları 39, Ank. 1955, s.150.

³¹ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e., s.151.

³² Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e., s.126-127.

³³ N. Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I. M.E.B. Basımevi, İst. 1987, s.261.

Kur'an Arapça'dır. Bir tefsircinin derinlemesine nüfuz etmesi gereken dil pek tabii Arapçadır. Zemaşeri Arapçanın yanında Farsça ve Harzem Türkçesine de hakim bulunmaktadır. Hatta Zemaşeri; "Babalarınızın, dedelerinizin, dilini, gelin, benden öğrenin" diyecek kadar İslâmın bu en klâsik lisânını bütün belâgat ve fesâhat incelikleriyle kavramış ve kullanmış, dünyâ çapında bir ilim ve sanat adamı olmuştur"³⁴

"Zemaşerî, bir Türk düşünürü olduğu halde, Arapçayı, en üstün Arap edipleri seviyesinde biliyor; Kur'an-ı Kerim'deki anlatım güzelliklerini ve inceliklerini; bu ilahi kelâmın nüktelerini diğer İslâm bilginlerinden daha derin bir vukufla idrak etmiş bulunuyordu."³⁵ Beklide tefsirini benzersiz kılan onun bu özelliği idi.

Bu büyük din bilgininin şiir çalışmalarının varlığını da biliyoruz. "Zemaşerî, yine Arap diliyle yazdığı "Divan"ında Türk insanını değerlendirmeye çalışıyor. Yazarın, ne Kâşgarlı Mahmud ne de Fahreddin Mübarekşah kadar Türklüğe bağlı ve bilinçli bir milliyetçi olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Fakat Türk kavramını kullanması, Türk güzelliklerini ve güzelliklerini tasvir etmesi, kendi insanına duyduğu ilginin bir ifadesi olarak onu da milliyetçi yazarların içerisinde görmemizi sağlamaktadır. Bunlar olmasa bile, Zemaşerî'nin Türkçeye yapmış olduğu hizmet, hakkının teslim edilmesi için yeterlidir. Kaldı ki, Türk güzelleriyle ilgili tasvirleri küçümsenecek cinsten değildir."³⁶

Herhalde eserlerini Arapça yazdığı için Arap Dili ve Edebiyatının malı olmasına rağmen Zemaşerî; Türk kültürünün de kendisiyle haklı övünç duyduğu büyük bir ilim, sanat ve iman adamıdır.

1.3. Milliyetçi Kişiliği

İslâmî ilimler arasında en mukaddes ilim tefsir, en statüsü ve saygınlığı yüksek alim de muhaddis ve müfessirlerdir. Müfessir, bütün bir insanlığa hitaben ve bundan sonraki insanlık tarihine şamil evrensel Tanrı Kelâmı Kur'an'ın açıklamasını yapan, böylece onun icazları, sanatları, emir, tenbih ve imalarının her kültür düzeyinde insana ulaşabilmesi kaygularını taşıyan insandır. O münasebetle gerçek bir müfessirin siyasi, ekonomik ve etnik kayguları bu kaygunun önüne geçemez. Müfessir herhangi bir mezhebin bayraktarı, ideolojinin fanatığı, bir etnik grubun militanı, propagandisti olmaz. Bunlar daha çok hadisciler ve fıkıhcılar arasından çıkar.

³⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s.286.

³⁵ N.Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı*, s.260.

³⁶ Hüseyin Akyüz, a.g.e., s.126.

Müfessirlerin çok güçlü bir bilimsel alt yapıları ve donanımları vardır. Zemahşeri onların en tipik örneklerinden biridir. Onun milliyeti meçhul değildir. Fakat “Zemahşeri’de Kâşgarlı Mahmud’da görülen şuurlu bir milliyetçilik bulunduğu iddia edilemez. Hattâ onun, yarı dini yarı ilmi bir görüşle, Arapça’yı diğer bütün dillerden üstün tuttuğu bilinir. Bununla berâber Zemahşeri’nin Türk diline de ciddi hizmeti olmuştur”³⁷

Bunun en somut delillerinden birisi “Türk” kavramını övünç duyulan bir ifade olarak kullanmasıdır. Din ve bilim dilinin Arapça, sanat ve kültür dilinin Farsça, bu dilleri konuşan ve yazan toplumların ise üstün uluslar olarak kabul edildiği bir devirde, Türk güzelleri için kullandığı övücü sözler, o dönemde bir tepki hareketi olarak gelişen Türk milli romantizminin az da olsa bir yansımasıdır diyebiliriz. Kâşgarlı Mahmud’un vurguladığı gibi, İslâm coğrafyasını oluşturan uluslar arasında içten içe varlığını sürdüren kuvvetli bir milliyet mücadelesinin verildiği bilinmektedir. Çünkü Arap şair ve yazarların birçoğu Arap “şuubiyeti”nden ve “asabiyet duygusundan” uzaklaşamayarak diğer ulusları küçümsemişlerdir. Farslar ise, büyük mitolojiye ve devlet geleneğine sahip olduklarından sürekli Araplara karşı milliyet mücadelesi vermişler, en azından dillerini bir sanat ve kültür dili olarak muhafaza etmeyi başarmışlardır. Türklerin Müslümanlaşarak Ortadoğu’ya gelmesiyle üçlü mücadele kendini göstermiştir. Birçok Türk yazar ve sanatçısı da bu mücadelede yerini almıştır. Fakat Zemahşeri’yi aynı mücadelenin adamı olarak görmek doğru değildir. Böyle bir bilince de sahip değildir. Yalnız onun bütünüyle Arap ve Fars kültürlerinin etkisinde kalarak bu kültürlerin hizmetkârı olan birçok Türk yazarından farklı olduğunu belirtmemiz gerekir. Çünkü farklı bir soy olarak Türkleri övmesi, Arapça yazdığı divanına Türkçe tercümelerini koyması önemli bir olaydır. Bu durum, Türk dili ve edebiyatı aracılığıyla, Türklük bilincinin uyandırılması ve sürdürülmesi bakımından önemli bir hizmet olarak değerlendirilebilir.³⁸

Bu hizmetin XII. Yüzyılda yapılp, o günden beri eserleriyle sürdürülmüş olması her türlü takdirin üstündedir. Günümüz Türkiyesinde bir çok aydının entelektüel düzeyi henüz bunu kavrama seviyesinde değildir.

II. Mukaddimetü’l-Edeb’in Amacı, Mahiyeti, Bilimsel ve Kültür Değeri:

II. I. Eserin Amacı:

Zemahşerî: Kâşgarlı Mahmud’un aksine, Arapça bilmeyenlere Arapçayı öğretmek, aynı zamanda Araplara da, Arapçanın inceliklerini kavratmak üzere Mukaddimetü’l-Edeb isimli dil ve lügat kitabını yazmıştır.

³⁷ N. Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.261.

³⁸ Hüseyin Akyüz, a.g.e., s.128.

Tefsir, Hadis, Kelâm, Dil ve Edebiyat âlimi Zemahşeri'nin Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar Devleti hükümdarı Atsız b. Muhammed için kaleme aldığı eser Arapça kelimelerle kısa cümlelerden oluşan bir sözlüktür.

Hârizmşâhlar devletinin hareketli hükümdarı Atsız bin Muhammed bin Ânûş Tigin (1099-1156) babası, Kutbeddin Muhammed'in itinası ile Selçuklu saray eğitimi usullerine göre çok iyi bir şekilde yetişmiş ve 1127 yılında babasının ölümü üzerine, Sultan Sencer tarafından, babasının yerine Hârizmşâh tayin edilmişti. Devlet hayatının çoğu savaşlar ve siyâsi mücâdelelerle geçen Atsız, ilme ilgi, âlimlere saygı ve îtibar gösteren bir devlet adamıydı. Kuvvetli bir edebi kültüre sahip olan Atsız devrin ilim dili olan Arapçaya ilgi duyarak zamanının en büyük lügat âlimi Mahmüd bin 'Omar ez-Zamahşâri'den, kendisinin saray kütüphânesi için bir Arapça lügat kitabı yazmasını istemiş ve Zamahşari'de bu isteği yerine getirmek için Mukaddimetü'l-Edeb adını verdiği eserini yazmıştır.³⁹

Eser Klasik lugat biçiminde kaleme alınmıştır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in Atsız'ın emrinin yerine getirilmesinin dışında aşağıdaki amaçları gerçekleştirmeye yönelik olarak yazıldığı söylenebilir. Bu amaçlar;

a. Arap dilinin üstünlüğünü ispatlamak, bu gerçeği ilgili herkese kabul ettirmek. Zemahşerinin açıkça ifade etmemesine rağmen Arapça'nın gramatik ve edebi inceliklerini ortaya dökmeye yönelik bütün eserlerinin gizli amacı budur.

b. Arap olmayanlara Arapça öğretmek. Zemahşeri eserinin önsözünde “devrin hükümdarı Atsız b. Hârizmşâh'ın Arap dilini öteki dillere tercih ettiğini ve zengin saray kütüphânesi için bir nüsha yazmasını emrettiğini, kendisinin de bu emre uyararak kitabı yazıp Atsız'a ithaf ettiğini ve kitabının bütün memleketlerde makbûle geçerek Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini” kaydetmektedir. Zamahşari eserinin içinde Arapçadan başka hiçbir dil ile tercüme vermedi ise, neden “bütün diller” diye bir ifadeye yer vermiştir? Harizm bölgesinde “bütün diller” sözü ile o zaman, ilim dili olan Arapça dışında, her halde, Farsça, Hârizm Türkçesi ve Hârizmce gibi o bölgede konuşulan ve bilinen diller kastedilmiş olmalıdır.⁴⁰

Buradan Zemahşeri'nin Harezmi bölgesi Türk ve Acem kavimlerine Arapçayı öğretmeyi amaçladığını, çıkarmaktayız. Orjinalin satır aralarında yer

³⁹ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, nşr. Nuri Yüce, AKDITYK. TDK Yay. 535, Ank. 1988. s.5.

⁴⁰ Nuri Yüce, a.g.e., s.8.

alan çeşitli dillerdeki (Harizm Türkçesi, Farsça, Harzimce, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca vs.) açıklamaların eserin amacına büyük ölçüde ulaştığını göstermektedir.

“Arapça öğrenmek isteyenler Arapça metni kalın uçlu bir kalemle istinsah etmişler, satır altına da ince uçlu bir kalemle ilgili Arapça kelimenin anlamını kendi dillerinde yazmışlardır. Zamanla istinsah edilen nüshalar burada sayılamayacak kadar çoğalmıştır. Bilinen nüshaların en eskileri Hârizm Türkçesi ve Farsça ile tercümeli olan nüshalardır.”⁴¹ İlk nüshanın Atsız’ın en iyi bildiği dil Türkçe veya ikinci dili Farsça ile tercüme edilmiş olmasını akla getirmektedir.

c. Araplara kendi dillerinin inceliklerin öğretmek. Zemaşeri Arapçaya gerek dil bilgisi ve gerekse edebi sanat ve incelikleriyle o denli hakimdi ki; Araplara “Gelin dedelerinizin dilini benden öğrenin”⁴² diyecek kadar kendine güveniyor, yeterliliğine inanıyor, adeta dilinin üstünlüğüyle mağrur Araba meydan okuyordu.

II.II. Eserin Mahiyeti:

Divânü Lûgati’t-Türk’den sonra Türk dili hakkında bilgi veren diğer bir dil ve lûgat kitabı Zemaşeri tarafından yazılmıştır.

Bu eserde çeşitli Türk uruklarının lehçeleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Oğuz, Kıpçak, Kanglı boylarının dil hususiyetlerini vermesiyle, bir bakıma Divan-l Lûgat it Türk’ün bıraktığı boşluğu doldurmuştur.

Mukaddimetü’l-Edeb’in Zemaşeri’nin kaleminden çıkan orijinal nüshası maalesef kayıptır. Mahiyetine dair kesin olarak bildiğimiz hususlar şöyle özetlenebilir:

Mukaddimetü’l-edeb (= Edebi öğrenime giriş) Mahmud b. ‘Omar ez-Zemaşeri tarafından yazılmış ve Hârizmşâh Atsız b. Muhammed b.Ânuş Tigin’e ithaf edilmiştir. Yazılış tarihi tam olarak belli değilse de, Atsız’ın hükümdarlığının 1127-1156 yıllarında ve Zemaşeri’nin ölümünün de 1144 yılında olduğu dikkate alınarak, eserin 1128-1144 yılları arasında yazılmış olduğu tahmin edilebilir.

Eser, Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış, Arapça kelime ve kısa cümlelerden ibâret olan pratik bir sözlüktür. Bu bakımdan bir önceki kelime veya cümle ile bir sonraki arasında bir bağ yoktur.

⁴¹ Z. Velidi Togan, *Zimaşeri’nin Doğu Türkçesi ile “Mukaddimetü’l-Edeb”i*, TM 14, İstanbul 1965, s. 81-92.

⁴² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, C.II., s.464.

Mukaddimetü'l-edebe başlıca 5 bölüme ayrılmıştır:

1. İsimler: Konularına göre sıralanmış ve çokluk şekilleri gösterilmiştir.
2. Filler: Arapça fiil kalıpları olan bablara göre, her bab kendi içinde fiilin yapısına göre ve filler yine kendi içinde Arapça'da uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş ve ayrıca masterları da verilmiştir.
3. Harfler: (İsim ve fiil dışında kalan gramer unsurları).
4. İsim çekimi.
5. Fiil çekimi.

Bu bölümler içinde en uzun olanı, eserin ¾'ünü teşkileden, fiiller bölümüdür. İsimler bölümü eserin ancak ¼'i kadardır. 3., 4., 5. bölümler ise birkaç sayfadan ibarettir (ve mevcut nüshaların hiç birisinde bu son üç kısa bölümlerin Hârizm Türkçesi ile tercümesine rastlanmaz).⁴³

II. III. Eserin Dil Değeri

Mukaddimetü'l-Edeb, Orhun Yazıtları ve Divanı lügati't Türk'den sonra bizlere intikal eden Türkçenin en eski ve dolayısıyla en önemli yazılı mirasıdır. Kıymeti şu özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

a. Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserinin mahiyeti gereği ciddi bir dil değeri vardır. Bu değer felsefe bakımından Arapça, fonksiyonel bakımından Türkçe ile ilgilidir. Her şeyden önce metin Arapça olup satır araları Harezmi Türkçesi, Farsça, Harizmce, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca vb. gibi dillerdeki açıklamalarla tercümelendirilmiştir.

b. Arapça metin Türkçe açıklamadan oluşmaktadır. Zemahşeri'nin muhtemelen ölümünden birkaç yıl önce yazdığı ve orijinal nüshasının kayıp olduğu eserin ana yapısı Arapça metin satır aralarına çeşitli Türk lehçeleri ile açıklamalarından oluşmaktadır. Pek çok nüshaları bulunan eserin bazı nüshalarında istinsah tarihi ve sahibi belli değildir.

c. Mukayeseli diller antolojisidir. Eserin bizi ilgilendiren en önemli yanı, Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarının verilmesi ve böylece bu diller arasında karşılaştırma imkânı yaratmasıdır. Arapça karşılıklar, Harzem Türkçesiyledir. "Burada Harzem Türkçesiyle ilgili olduğu kadar, genel Türkçeyle de ilgili bilgi demetleri malzemeleri sunuluyor. Bunun gibi çalışmaların, günümüz Türkçesi için de önemli dil malzemeleri olduğu şüphesizdir. Türk dili çalışmalarında bu çeşit eserlerden yararlanılabilir."⁴⁴

⁴³ Nuri Yüce, a.g.e., s.7.

⁴⁴ Hüseyin Akyüz, a.g.e., s.132.

d. O bir dilbilgisi kitabıdır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in eğitimcileri ilgilendiren başka bir hususiyeti de Arap diliyle yazılmış fakat Türklere hitabeden bir gramer kitabı olmasıdır. Eserde; konu Arapça, anlatım dili Arapça, açıklamalar Farsça ve Türkçenin çeşitli lehçeleri ile dolayısıyla eğitim-öğretim hizmeti Türk'e yöneliktir. Onun her nüshasını ayrı bir mukayeseli dilbilgisi kitabı saymak yanlış olmaz.

e. Mukaddimetü'l-Edeb bir ders kitabıdır.

“Mukaddimetü'l-Edeb Şark-İslâm medreselerinde asırlarca, ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser, verdiği dil bilgileri üzerinde tercüme edildiği her dilin özelliklerini gösterdiği için, ayrıca kıymetlidir.”⁴⁵

f. Bir Kültürel (Sosyal) Antropoloji harikasıdır:

Mukaddimetü'l-edebe. Arapça, Farsça ve Orta Türkçe söz varlığı bakımından zengin bir hazine niteliğindedir. Özellikle Maverâünnehir ve çevresindeki Türk lehçelerinin bazı nâdir kelimelerini içermesi önemini daha da artırmaktadır.⁴⁶

Bir diğer taraftan Mukaddimetü'l-Edeb'de meselâ mektep, şehir, minâre, medhal, kariye, hamam, duvar, şark, garb gibi yer ve yön isimlerinin Türkçe karşılıkları ve kültür ıstılahları vardır.⁴⁷ Bunların Türk Kültür Antropolojisi bakımından paha biçilmez değeri vardır.

g. Mukaddimetü'l-Edeb Türkoloji Biliminin Temel Kaynaklarından birisidir.

Eserin, Arapça satırlarının, bizzat müellifi tarafından, Farsça'dan başka, Harzem Türkçesi'ne çevrilmesi, devrin Harzem bölgesi Türkçesi hakkında bilgi edinmemizi kolaylaştırmıştır.

Ayrıca; “Mukaddimetü'l-Edeb, bize bilhassa Oğuz, Kıpçak, Kanklı Türkleri'nin lehçeleri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Böylelikle, eser, Divânü Lügaati't-Türk'ün, nisbeten eksik bıraktığı, Batı-Oğuz Dili'ne âit bilgileriyle Kâşgarlı Mahmud'u bütünleyen bir kitap değerindedir”⁴⁸

Aynı zamanda bunlar, genç nesillerde tarih ve mensubiyet bilincinin uyandırılmasında önemli malzemelerdir. Toplumsal bütünleşmeyi amaçlayan bir eğitim anlayışı için da vazgeçilmesi mümkün olmayan kültürel kaynaklardır.

⁴⁵ N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I., s.261.

⁴⁶ Nuri Yüce, a.g.e., s.121.

⁴⁷ N. Sami Banarlı, a.g.e., 261.

⁴⁸ N. Sami Banarlı, a.g.e., 261.

h. Mukaddimetü'l-Edeb etnolojik, sosyo-psikolojik ve dil mentalitesi bakımından da orjinallikler taşır. “Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıklarının verilmesi, etnolojik ve sosyo-psikolojik bakımdan da önemlidir.

Meselâ, mektep: oğlanın okuduğu yer,
Tavan: evin kökesi,
Şark: gün doğar yer,
Garp: gün batır yer,
Misafirhane: konukluk ef,

Matbah: aş pişirgü ef gibi açıklamaların Türk diline anlatım tekniği açısından büyük katkılarının olacağı tabiidir.⁴⁹

g. Zemahşeri'nin eseri XII. Yüzyılda yazılan bir lugat kitabı için bir üslup ve anlatış biçimi orjinallığıne sahiptir. Günümüz lugat yazarları için bir esin kaynağı olabilir. Mekan adlarının fonksiyonlarıyla anlatılmış olması gibi...

h. Mukaddimetü'l-Edeb X ve XI. Yüzyıl Harezm Bölgesi Türk folklor ve kültür hayatına dair önemli ipuçları taşımaktadır. Mesela; “Mektep: Oğlan okur yer” ifadesinden “okul” dediğimiz örgün eğitim kurumunun varlığını ve daha ziyade oğlanların oraya devam ettiğini çıkarmakta; Sınaq: İmtihan Tımar: bakım (187), Sefihlik: Cahillik (173), Bilgen: bilgin, alim (102) Bilig: bilgi, bilim (102) Biti: yazmak (104), Bitiq: kitap (104) Danişmend: bilgin (113), Midâd: mürekkep (157), Mushaf: kitap (158) Okı: okumak (161) Okugucu: okuyan, okuyucu (162) Otacı: hekim, doktor (164), Ozuş: yarışmak (165) Öğren (öğrendür): öğrenmek, öğretmek (165), Ray: görüş, fikir, düşünce (169) Sakın: düşünmek (171), Uk: anlamak (193) Us: akıl, anlayış (195) Usa: incelemek (195) Ünüş: yarışmak (197) Uğrundu: seçkin elit, güzide (198), Yolçıla: akıl yürütmek (210), Zirek: akıllı, anlayışlı (214).vb⁵⁰

Kavramlarından dönemin maarif hayatının zenginliği konusunda bir kanaat sahibi olabilmekteyiz.

SONUÇ

Zemahşeri bilimsel, itikadi, edebi kişiliği ile Türk insanın O'nun Türk oluşu ile gurur duyacağı bir şahsiyettir.

20 kadar eseri arasında onu şöhrete ulaştıran, bütün İslam dünyasında haklı bir kabul ve saygı görmüş eşsiz tefsiri “Keşşaf”dır. Müfessirlik; dil'den

⁴⁹ N. Sami Banarlı, a.g.e, s.261.

⁵⁰ Kelime karşılıklarının yanında, parantez içindeki rakamlar Nuri Yüce'nin tercüme ettiği Mukaddimetü'l-Edeb'in SUSTER nüshasında, buldukları sayfa numaralarıdır.

Tarihe, Sosyolojiden Antropolojiye, Psikolojiden Fen Bilimlerine kadar çok geniş ve sağlam bir bilimsel alt yapı gerektirir. İyi bir müfessir ise bunların çok daha fazlasına sahip olmalıdır. Zemaşeri özellikle dirayete dayalı tefsir üslubunda benzersiz ve rakipsiz bir örnek teşkil etmektedir.

Onun bizleri yakından ilgilendiren diğer bir eseri “Mukaddimetü'l-Edeb'dir. Arapça; sözcükler ve kısa cümleler ve Türkçe'nin çeşitli lehcelerinde açıklamalardan oluşan bu eser;

- a. Türklere Arapça öğretmek için yazılmıştır.
- b. Arapça'nın dil ve edebiyatına dair inceliklerini içerir.
- c. Birçok Türk lehçesi ile yapılan satır arası açıklamalar diller arası mukayeseler yapma imkanı verir.
- d. Bilhassa Harzem Türkçesinden olmak üzere umumi Türkçeden alınmış çokça kelimedden hareketle günümüz araştırmacılarına X. ve XI. Yüzyıl Harzem Bölgesi Türk sosyo-kültürel hayatına dair Antropolojik bilgiler sunmaktadır.
- e. Yaklaşık on asır öncesinin kültürel değerlerinin günümüze ulaşmasını sağlayarak günümüz Türk Kültürüne ve Türkolojinin gelişimine katkıda bulunmaktadır.
- f. Günümüz dil ve lugat araştırmacılarına metodolojik bir örnek teşkil ederek, esin kaynağı oluşturmaktadır.

Zemaşerî, yalnız lisan konusundaki yeteneğiyle (Arapça ve Farsça konusundaki vukufiyetiyle) değil, başka alanlarda da zirve isimlerden birisi olarak tanınmıştır. Onu takip edenlerin, ya da eseri üzerinde inceleme yapanların yüzlerle ifade edilmesi bu durumun en sağlam delilidir.

Her ne kadar eserlerini Arap diliyle yazmışsa da, Türk insanına karşı duyduğu estetik zevki de terennüm etmekten geri kalmamıştır. Bu bakımdan Zemaşeri, Türk insanının kendisiyle övünç ve gurur duyacağı büyük bir bilim, sanat ve din adamıdır. Bugün bile “Türk” sözünü telaffuz etmekten özenle kaçınan birçok yazar, politikacı ve özellikle din adamlarının aksine, o büyük bir din bilgini ve müfessir olmasına rağmen, daha o dönemde bu kavramı büyük bir gururla, hem de estetik bir kalite kriteri olarak kullanabilmiştir. Günümüz insanı için ondan alınacak çok mühim dersler vardır.

Fakat Zemaşerî hakkında sağlam kanaatlere sahip olabilmek için, bütün eserlerinin o alanın uzmanlarınca Türkçeye çevrilmesi ve bunların kapsamlı bir şekilde incelemeye tabi tutulması gerekir. Bunu söylerken özellikle onun çok

yönlü bir düşünür olduğunu belirtmek istiyoruz. Çünkü birçok araştırmacı “O müfessirdi, öyle ise bu konuya tefsirciler eğilmelidir” diyebiliyorlar. Bu da yüksek değerlerin dikkatlerden kaçmasına sebep olabiliyor. Onun için diyoruz ki, kültür ve düşünce tarihimiz çok yönlü ve kapsamlı bir şekilde incelemeye ve araştırmaya tabi tutulmalıdır. Ancak bu şekilde yapılabilecek çalışmalar sonucunda hüküm vermek mümkün olabilir.

Zemahşerî üzerine yaptığımız dar kapsamlı bu araştırma, sadece yazarımızın didaktik tarafını ele almaya yöneliktir. Böyle bir çalışmada onu bütünüyle tanıtmak ve belli bir yere oturtmak imkânı yoktur. Ciddi, kapsamlı ve derinlemesine yapılmış araştırmalara ihtiyaç vardır. Zemahşerî, araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Çünkü Zemahşeri adı üniversitede sosyal bilimler okuyan öğrenciler için bile maalesef hala yabancı bir isimdir.

Türk çocuğu sadece askeri ve idari sahalarda büyük başarılar göstermiş liderlerini değil; Tefsir’de Zemahşeri ile beraber;

Dilde; Kaşgarlı Mahmut
Tasavvufta; Ahmed Yesevi
Tıpta; İbni Sina
Felsefede; Farabi
Matematik-Astronomide; Ali Kuşçu
Tarih-Coğrafyada; Katip Çelebi
Havacılıkta; Hazerfen Ahmed Çelebi...

gibi diğer bilim dallarında yüksek muvaffakiyetler elde etmiş Türk büyüklerini de tanınmalıdır. Atatürk’ün ifadesiyle “ Türk çocuğu atasını tanıdıkça kendinde daha büyük işler yapma cesareti bulacaktır.”

KAYNAKÇA:

- AKYÜZ, Hüseyin, *Türk Eğitimcileri I*, M.E.B. Yayınları 3434, İst. 2001..
- AYDIN, Ali Aslan. *İnançları ve Felsefesi*. DİB Yayınları, Ank.-1964.
- BANARLI, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I., M.E.B. Basımevi, İst. 1987.
- _____, *Resimli Türk Edebiyatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, Fasikül: 4..
- BİLMEN, Ömer Nuhu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, No:39 Ank. 1955.
- _____, *Büyük Tefsir Tarihi*, II.Cilt Bilmen yayınevi, İst.1947.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı; *Yeni İlm-i Kelam*, Umran Yayınları, Ankara, 1981.

- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İst. 1983.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İst. 1981.
- ÖZEK, Ali, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, Ensar Nesriyat, İst.2006.
- TANERİ, Aydın, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.1983.
- TOGAN, Z.Velidi, *Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-edeb"i*, TM 14(İstanbul 1965).
- Türkiye Gözetesi, *İslam Alimleri Ansiklopedisi*, c.V., İhlas Matbaacılık., Est., tarihsiz.
- YÜCE, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDV, İslam Ansiklopedisi, C.3 İst. 2006.
- _____, *Zemahşeri*, İslam Ansiklopedisi, C.13. İst. 1985.
- _____, *Mukaddimetü'l-edeb*, neşr. Nuri Yüce, AKDİTY, Türk Dil Kurumu Yayınları 535. Ank. 1988.